

לקראת מדיניות לאומית לביטחון תזונתי: רקע, עקרונות, המלצות - מאמר דעה

רוני סטריאר¹

תקציר

הזכות למזון היא תנאי בסיסי לקיום בכבוד. אולם שיעור אי-הביטחון התזונתי בישראל הוא מהגבוהים בקרב המדינות המפותחות כלכלית. למרות חומרת המצב, המדיניות החברתית בתחום זה לוקה בחסר. מאמר זה בוחן בחינה ביקורתית של הגדרות, תאוריות וסוגיות מרכזיות בתחום אי-הביטחון התזונתי. נוסף על כך המאמר מציג עקרונות והמלצות לקידום מדיניות לאומית כוללת בתחום, בהתבסס על עקרונות והמלצות שגובשו במסמך המדיניות המתווה הלאומי לביטחון תזונתי. שיטת פיתוח המסמך התבססה על יישום עיקרון של צדק אפיסטמי (epistemological justice) באמצעות תהליך השתתפותי של פיתוח ידע (participative knowledge development) שהתקיים בשנים 2023-2025 ונטלו בו חלק נציגי ממשל, חוקרים באקדמיה ונציגי ארגונים מהמגזר השלישי בתחום זה. לצד גיבוש המלצות ליבה בתחומי הרווחה, הבריאות, החינוך, החקלאות, הסביבה והשלטון מקומי, משתתפי התהליך הגדירו חמישה עקרונות מרכזיים לפיתוח מדיניות לאומית כוללת בתחום: הזכות למזון כזכות חברתית, הכרה בממד המבני של בעיית אי-הביטחון התזונתי, תפיסה בין-תחומית, בין-משרדית ובין-מגזרית, אימוץ גישה דמוקרטית-השתתפותית ומעורבות השלטון המקומי.

¹ פרופסור (אמריטוס), המחלקה לעבודה סוציאלית מרכז אקדמי רופין, והמרכז הבינתחומי לחקר העוני וההדרה חברתית, אוניברסיטת חיפה <https://orcid.org/0000-0002-1273-3522>

מילות מפתח: ביטחון תזונתי, הזכות למזון, המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, פיתוח ידע

מבוא

הצהרת האו"ם לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת כי הזכות למזון היא תנאי בסיסי לקיום בכבוד (UN, 1948). בעקבותיה גברה ההכרה בצורך לצמצם את ממדי הרעב ואי-הביטחון התזונתי בעולם, וחלה התקדמות גלובלית מסוימת במיגור הרעב הקיצוני. עם זאת, כשליש מתושבי העולם – על פי רוב אוכלוסיות המרוכזות באפריקה, בדרום אסיה ובקריביים – עדיין סובלים מחוסר ביטחון תזונתי חמור (FAO, IFAD, UNICEF, WFP, & WHO, 2021). גורמי הרעב האקוטי באזורים האלה הם מלחמות, משברים פוליטיים וכלכליים, הגירה המונית, אסונות אקלימיים ועוני קיצוני. בעוד המונח **רעב אקוטי** מקושר למצב התזונתי של מדינות הדרום הגלובלי (global south), המונח **ביטחון תזונתי** מקושר למדינות בעלות הכנסה ממוצעת (middle income countries) ולמדינות מפותחות מבחינה כלכלית, מדינות השייכות לארגון OECD. בהקשר זה צריך לציין שישאל נמנית עם המדינות המפותחות שאי-הביטחון התזונתי בהן גבוה ביותר (אור שרביט, 2024). אף על פי כן, המדיניות החברתית בתחום זה לוקה בחסר (מבקר המדינה, 2014).

במאמר זה יידונו הרקע, העקרונות וההמלצות לקידום מדיניות לאומית כוללת בתחום, בהתבסס על עקרונות והמלצות שגובשו במסמך המדיניות **המתווה הלאומי לביטחון תזונתי** (המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, 2025). מסמך זה גובש במסגרת המועצה הלאומית לביטחון תזונתי בתהליך פיתוח ידע השתתפות (participative knowledge development) (Fine et al., 2021), שהתקיים בשנים 2023–2025 ונטלו בו חלק נציגי ממשל, חוקרים באקדמיה ונציגים מארגונים מהמגזר השלישי בתחום. המאמר מחולק לשלושה חלקים. בחלקו הראשון יוצגו סוגיות של הגדרה, מדידה ומדיניות חברתית בתחום

ביטחון תזונתי. בחלקו השני ייסקרו הרקע לתוכנית ותהליך הפיתוח, ובחלקו השלישי יוצגו העקרונות וההמלצות העיקריות של המתווה הלאומי לביטחון תזונתי.

ביטחון תזונתי: הגדרות, מדידה ומדיניות חברתית

הגדרות

רעיון הזכות למזון נוסח לראשונה במשפט הבין-לאומי בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם, וארגון האומות המאוחדות אימץ הכרזה זו בשנת 1948. בסעיף 25 של ההכרזה נקבע כי "לכל אדם הזכות לרמת חיים נאותה לבריאותו ולרווחתו של עצמו ושל משפחתו, לרבות מזון, לבוש, דיור ושירותים רפואיים" (United Nations, 1948). עיקרון זה עוגן והורחב באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (ICESCR) משנת 1966, ועל פי סעיף 11 באמנה זו זכותו של כל אדם לחיות ברמת חיים נאותה עבורו ועבור משפחתו, לרבות מזון נאות, וכן זכותו של כל אדם להיות מוגן מפני רעב (United Nations, 1966).

מבחינה היסטורית המונח **ביטחון תזונתי** התגבש כקטגוריה מושגית ופוליטית רווחת בעקבות משברי המזון שהתחוללו ברחבי העולם בשנים 1972-1975. משברים אלו עוררו תסיסה בעולם וחשפו את פגיעותה של מערכת המזון הגלובלית ואת תלותה במשתנים סביבתיים, כלכליים וגיאוגרפיים (Pinstrup-Andersen, 2009). בעקבותיהם חל מעבר פרדיגמטי מעיסוק בסוגיית הרעב לעיסוק בסוגיות מורכבות של היעדר ביטחון תזונתי, והוא בא לידי ביטוי בשלוש רמות עיקריות: מעבר מרמת ניתוח המדינה והאזור לרמת ניתוח הפרט ומשק הבית; מעבר מדגש על מזון (זמינות והיצע) לדגש על תזונה, ומעבר מתפיסה אובייקטיבית של מזון המתבטאת בקלוריות לתפיסה סובייקטיבית בתחושת ביטחון תזונתי.

עם זאת, גם חמישים שנה אחרי השינוי שצוין לעיל המונח ביטחון תזונתי נותר מורכב ורב-משמעויות, וחוקרים מציינים כי יש לו יותר מ-200 הגדרות שונות (Lang & Barling, 2013). בשנות ה-70 וה-80 של המאה הקודמת המונח התייחס בעיקר לזמינות המזון ברמה הלאומית וברמה הבין-לאומית, בדגש על היצע של מזון ועל אספקת קלוריות נאותה (FAO, 1975). בהמשך, בשנות ה-90, אימץ ארגון המזון והחקלאות של האו"ם (FAO) הגדרה מורחבת למונח ביטחון תזונתי, ולפיה זהו מצב שבו כל האנשים נהנים בכל עת מגישה פיזית, כלכלית ובטוחה למזון שמספק אותם מבחינה תזונתית, מותאם להעדפותיהם ומאפשר להם חיים פעילים ובריאים (FAO, 2003). הגדרה זו מקובלת בעולם ומתבססת על ארבעה ממדים עיקריים: זמינות (availability) – היכולת להבטיח היצע מספק של מזון באמצעות ייצור, שינוע והפצה; נגישות (access) – היכולת הכלכלית והפיזית של יחידים ומשקי בית לרכוש מזון; שימוש (utilization) – האפשרות להפיק מהמזון ערך תזונתי, לרבות תנאים של תברואה, מים נקיים והיגיינה; ויציבות (stability) – היכולת לתכנן את הנגשת התזונה על ציר הזמן, לשלוט בכך ולסמוך על הנגשה זו.

מאוחר יותר הציעו חוקרים בתחום הנדון להוסיף למונח ביטחון תזונתי שני ממדים: קיימות (sustainability) וסוכנות (agency). הממד קיימות מתייחס להבטחת משאבי מזון לדורות הבאים תוך כדי שמירה על מערכות אקולוגיות, והממד סוכנות מתייחס ליכולת של יחידים ושל קהילות ליטול חלק פעיל ומשמעותי בתהליכי קבלת החלטות הקשורים למערכת המזון (Clapp, 2021). בממדים אלו משתלבים היבטים ורכיבים אובייקטיביים וסובייקטיביים רבים של ביטחון תזונתי, ובהם ממד הזמן והתמודדות עם זעזועים ואירועים חריגים; גישה פיזית (כלומר זמינות) חברתית וכלכלית למזון; כמות ואיכות מזון מספקות לצורך עמידה בדרישות תזונתיות; בטיחות המזון; ויכולתם של פרטים לבחור ולצרוך מזונות התואמים את תרבותם ואת העדפותיהם (Berry et al., 2015).

בדומה לריבוי ההגדרות למונח ביטחון תזונתי, גם התאוריות המסבירות את התופעה מרובות; החל מתאוריות ניאו-ליברליות, טכנו-אגרריות, ניאו-מלטוסיאניות, וכלה בתאוריות ניאו-מרקסיסטיות ופוסט-קולוניאליסטיות (Scanlan, 2003). תפיסות ניאו-ליברליות ממוקדות שוק בוחנות את בעיית אי-הביטחון התזונתי דרך פריזמה של שוק חופשי עולמי, אחריות פרטית

ומעורבות מצומצמת של המדינה. תפיסות אלו מעניקות העדפה לשוק הפרטי גם בתחום אספקת מזון, הנתפס כמשימה של המגזר העסקי, ומעודדות תחרות חופשית ופתיחת שווקים לספקים שונים כדי להפחית מכסים ומחירים ולשפר את המגוון (Berkowitz et al., 2023). על פי תפיסות אלו ניתן לפתור תופעות של אי-ביטחון תזונתי בדרכים שונות: שחרור מנגנוני השוק, יוזמות פרטיות והתאמה אישית של הצרכנים לתנאי הכלכלה. זאת ועוד, על פי התפיסות הניאו-ליברליות המענים לאי-הביטחון התזונתי של משפחות ויחידים הם תעסוקה, עידוד יציאה לשוק העבודה, חינוך לחיסכון ותכנון כלכלי (Lawrence et al., 2013). נוסף על כך, חלק מהמדינות הדוגלות בתפיסות האלה מעדיפות תוכניות סיוע תזונתי המעניקות תמיכה מינימלית לקבוצות ייעודיות, בהנחה שסבסוד ממשלתי נרחב למזון או הרחבת מערכות הרווחה ותשלומי ההעברה עלולים לפגוע בתמריצים לעבודה ולהוביל לתלות. בהתאם לכך, אי-הביטחון התזונתי מטופל לרוב באמצעות תרומות, עמותות וארגוני חברה אזרחית, ולא באמצעות רשת הביטחון הסוציאלית.

להבדיל מהתפיסות האלה, התאוריה הטכנו-אגררית גורסת שהמענה לאי-הביטחון התזונתי מצוי בארגון מחדש של השוק החקלאי המקומי והגלובלי ובהסדרה (רגולציה) שלהם (Thompson, 2010). לפיכך אחד התנאים להבטחת ביטחון תזונתי הוא תפקוד תקין של השוק החקלאי. שוק זה אינו יכול לפעול באופן חופשי ועצמאי ולהבטיח חלוקה צודקת, יציבה ונגישה של משאבי המזון על בסיס כוחות ההיצע והביקוש בלבד, שכן הוא חשוף לאי-סדר מבני, למשברים כלכליים, להשפעות סביבתיות ולתנודתיות פוליטית. לפיכך יש צורך בהסדרה מצד המדינה ומוסדות בין-לאומיים כדי לאזן בין צורכי היצרנים לצורכי הצרכנים, להבטיח יציבות מחירים ולהגן על קבוצות מוחלשות מפני הדרה תזונתית.

הסדרה זו כוללת מגוון כלים פיננסיים ומיסויים דוגמת סובסידיות ליצרנים קטנים, מיסוי על רווחי יתר של תאגידים ותמיכה בהוזלת מוצרי בסיס. זאת ועוד, הסדרה בהתאם לגישה הטכנו-אגררית דורשת פיתוח של כלים בין-לאומיים דוגמת הסכמי סחר חקלאי, שיתופי פעולה אזוריים וניהול משותף של משאבי מזון. בהיעדר הסדרה אגררית אפקטיבית מתפתחים תהליכים של ריכוזיות שוק, פערים חברתיים והדרה של קהילות שלמות מגישה למזון בר-קיימא ומזין. במובן זה, חוסר הסדרה או הסדרה לקויה

של השוק האגררי הם גורם ישיר ומבני לאי-ביטחון תזונתי. לפיכך התאוריה הטכנו-האגררית של רגולציית השוק החקלאי מאפשרת לראות באי-ביטחון תזונתי לא רק תוצאה של מחסור פיזי במזון, אלא תוצר של יחסי כוח כלכליים, של מדיניות ציבורית ושל תפקוד מערכות השוק הגלובליות והלאומיות.

בדומה לתאוריות האלה, התאוריות הניאו-מלטוסיאניות מסבירות את אי-הביטחון התזונתי בפער ההולך וגדל בין גידול האוכלוסייה לבין גידול הייצור של המזון ושל התוצרת החקלאית בעולם. פער זה הולך ומחריף עקב משבר האקלים, תיעוש המזון והיעדר תכנון חקלאי הולם (Ehrlich & Ehrlich, 2001).

בניגוד לתפיסות שצוינו לעיל, יש תפיסות סוציולוגיות מבניות ולפיהן הרעב ואי-הביטחון התזונתי הם ביטוי לאי-שוויון ולקיומם של חסמים מבניים (Jarosz, 2014). על פי תפיסות אלו, אי-הביטחון התזונתי אינו תולדה של התנהגות פרטנית או של מחסור פיזי במזון, אלא של תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים עמוקים ורחבי-היקף המעצבים את חלוקת הכוח, המשאבים וההזדמנויות בחברה. במסגרת תפיסה זו, אי-הביטחון התזונתי הוא תוצר של מבני כוח ושל מערכות חלוקה לא-שוויוניות הן בתוך המדינה הן במערכת הגלובלית (Jaspars & Kuol, 2025). מבני הכוח הללו הם למשל שוק העבודה, מערכת המיסוי, מדיניות הרווחה, הסדרי הסחר הבין-לאומי ותהליכי הגלובליזציה. מבנים אלו משמרים פערים חברתיים ומייצרים מצבי מחסור מתמשכים לקבוצות אוכלוסייה מסוימות (Turje, 2012). כך למשל אי-שוויון מבני בתעסוקה ובדירור מצמצם את הכנסות משקי הבית ומעמיק את הפגיעות הכלכלית באופן שמגביל את הנגישות של מזון איכותי ובטוח. עוד על פי תפיסות אלו, הפתרון לבעיית אי-הביטחון התזונתי אינו יכול להתבסס רק על סיוע ישיר או על צדקה, אלא מחייב שינוי מבני: חיזוק מערכות הרווחה, הסדרה של שוק המזון, צמצום פערים בהכנסות והבטחת מימוש הזכות למזון כחלק מהזכויות החברתיות-כלכליות הבסיסיות.

התפיסות האלה, לרבות תפיסות ניאו-מרקסיסטיות ופוסט-קולוניאליסטיות, רואות באי-הביטחון התזונתי תולדה של חלוקה קפיטליסטית וקולוניאלית של ייצור המזון (Bellanger, 2024). על פי התפיסות הניאו-מרקסיסטיות הגלובליזציה, הניאו-ליברליות ותהליכי ההפרטה הפכו את המזון לסחורה

הנשלטת בידי תאגידי ענק, ובעטיים נפגעה היכולת של הקהילות המקומיות לפרנס את עצמן. התפיסות האלה מקדמות שיח אלטרנטיבי. זהו שיח הריבונות התזונתית שפיתחו תנועות של חקלאים קטנים, ובראשן התנועה המכונה "הדרך הכפרית החקלאית" (La Vía Campesina) שהוקמה בשנות ה-90 של המאה ה-20.

שיח הריבונות התזונתית מבטא ביקורת על המונח ביטחון תזונתי משום שהוא נתפס כצר מדי וממוקד בעיקר בהיבטים הקשורים לנגישות המזון ולכמותו, בלי להתייחס לשאלות של שליטה, כוח וצדק חברתי (Sampson et al., 2021). שיח זה עוסק בסוגיות שונות – ובהן מי מחליט מה ייוצר, כיצד ובאילו תנאים. התפיסה הביקורתית העומדת מאחורי שיח זה שואפת לקדם צדק תזונתי באמצעות מאבק להעמקת השליטה הדמוקרטית על מערכת המזון ולקידום זכותם של עמים וקהילות לקבוע את המדיניות החקלאית והתזונתית של עצמם, ללא תלות באינטרסים של תאגידים בין-לאומיים או מוסדות פיננסיים גלובליים (International Planning Committee, 2009).

נוסף על כך, שיח הריבונות התזונתית מעניק עדיפות לחיזוק החקלאות הזעירה והקהילתית על פני החקלאות התעשייתית והתאגידית. לשם כך נדרשים האמצעים האלה: גישה הוגנת למשאבים; חלוקה צודקת של קרקע, מים, זרעים ומגוון ביולוגי חקלאי; צדק חברתי וכלכלי – הגנה על זכויותיהם של עובדי החקלאות, הדייגים והרוועים; קידום שוויון מגדרי בין מגדלים ומגדלות חקלאיים וצמצום אי-השוויון הגלובלי. עוד עוסק השיח בקיימות סביבתית תוך כדי קידום חקלאות אקולוגית (agroecology) השומרת על הסביבה ועל מקורות המחיה לדורות הבאים (Carlile et al., 2021). בהתאם לכך, במתווה המוצג במאמר אומצו תפיסות מבניות ולפיהן אי-ביטחון תזונתי הוא בעיה חברתית עיקשת ומורכבת (wicked problems) שהיא ביטוי לאי-צדק חברתי וליחסי כוח בלתי שוויוניים בחברה, והפתרון לבעיה זו מחייב תפיסות רב-תחומיות ומתודולוגיות השתתפותיות (Moragues Faus, 2017).

מדידה

בדומה לשינוי הפרדיגמטי בהגדרת המונח אי-ביטחון תזונתי, גם השיטות למדידת אי-הביטחון התזונתי השתנו עם הזמן (Manikas et al., 2023). תחילה התבססה מדידה זו על היצע (supply) קלורי של מזון, אך לאחר מכן היא השתנתה מהסתמכות על מדדים אובייקטיביים דוגמת כמות הקלוריות למדדים סובייקטיביים דוגמת תחושת חוסר ביטחון תזונתי. כיום מדידת אי-הביטחון התזונתי בישראל ובעולם מתבצעת באמצעות כלים סטנדרטיים המבוססים על דיווח עצמי של משקי בית. הכלי המרכזי המשמש לשם כך הוא שאלון מבית USDA (משרד החקלאות של ארצות הברית), והוא הותאם לשימוש בישראל (Arteaga & Wilde, 2023). השאלון המלא כולל 18 שאלות המתייחסות להיבטים אלה: נגישות למזון, דילוג על ארוחות, מחסור במזון בבית, תחושת רעב, וכן פגיעה בתזונת ילדים – כל אלה בפרק זמן של 12 החודשים שקדמו למילוי השאלון.

במדידה זו מבחינים בין שלוש רמות עיקריות: ביטחון תזונתי, אי-ביטחון תזונתי מתון ואי-ביטחון תזונתי חמור. ביטחון תזונתי הוא מצב שבו למשק הבית יש גישה מספקת, בטוחה ויציבה למזון מזין ומתאים מבחינה תרבותית; אי-ביטחון תזונתי מתון הוא מצב שבו חלה פגיעה באיכות התזונה או ביכולת להשיג מזון באופן עקבי, אך לא חלה הפחתה ניכרת בכמות המזון הנצרכת; אי-ביטחון תזונתי חמור (עמוק) הוא מצב שבו משקי בית חווים מחסור ממשי במזון, מדלגים על ארוחות, מפחיתים את כמויות המזון שהם צורכים ולעיתים חווים רעב של ממש. מדידה זו מאפשרת זיהוי של היקף התופעה וחומרתה, והיא חיונית לצורך גיבוש מדיניות חברתית, כלכלית ובריאותית ממוקדת (Cafiero et al., 2018).

מדיניות חברתית

אשר לאסטרטגיות להתמודדות עם אי-ביטחון תזונתי, הן שונות זו מזו במדינות המתפתחות ובמדינות המפותחות. רוב המדינות המתפתחות מתמודדות עם מצב זה בעזרת תוכניות סיוע שתומכים בהן ארגונים בין-לאומיים (Valdes, 2019). לעומת זאת, במדינות מפותחות בעלות זיקה לעקרונות מדינת הרווחה מתמודדים עם אי-ביטחון תזונתי בעזרת מערכות סיוע ממשלתיות ישירות שמטרתן להרחיב את הנגישות של משקי בית מוחלשים למזון ולצרכים בסיסיים נוספים (Wilde, 2011). סיוע זה ניתן בכמה אפיקים: תשלומים כספיים ייעודיים לרכישת מזון כגון שוברי מזון או סובסידיות למוצרים בסיסיים, קצבאות חברתיות כלליות כגון הבטחת הכנסה, קצבאות ילדים וזיקנה, וסיוע בעקיפין באמצעות מענים בתחומים משלימים - חינוך, דיור, בריאות ורווחה.

מספרות המחקר בנושא הנדון עולה כי תוכניות סיוע ממוקדות, ובפרט קצבאות עבור קבוצות פגיעות כמו קשישים וילדים, תורמות לצמצום אי-הביטחון התזונתי בעיקר במשקי בית ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. עוד עולה מספרות המחקר כי שוברי מזון מסייעים להפחתת השכיחות של אי-הביטחון התזונתי וחומרתו. אף על פי כן עדיין יש רמות גבוהות של אי-ביטחון תזונתי גם בקרב אוכלוסיות הנהנות מהמענים האלה. נוסף על הקצבאות מופעלות תוכניות ייעודיות עבור קבוצות אוכלוסייה פגיעות במיוחד, למשל תוכניות הזנה לילדים בבתי ספר, תוכניות תמיכה תזונתית לנשים הרות ומניקות ולתינוקות, וכן תוכניות ייחודיות לסטודנטים ולקבוצות סיכון שונות. ממחקרים בנושא עולה כי השילוב בין תמיכה כספית ישירה ובין מערכות ביטחון סוציאלי ותוכניות ממשלתיות ממוקדות מוביל לירידה ניכרת בהיקפי אי-הביטחון התזונתי (אור שרביט, 2024).

מדינות מפותחות כלכלית בעלות אוריינטציה נאו-ליברלית מסתייעות במידה רבה בפעילותם של ארגוני המגזר השלישי - ארגוני צדקה, עמותות ויוזמות קהילתיות הפועלים ללא מטרות רווח - כדי להתמודד עם אי-ביטחון תזונתי (אבן-זהר, 2020). ארגונים אלו פועלים במנותק מניהול ממשלתי ישיר, ומתבססים לרוב על גיוס תרומות מזון מהציבור או על ניצול עודפי מזון מתעשיית המזון, ועל עבודת מתנדבים (Caraher, 2023).

אומנם תרומתם של ארגונים אלו להפחתת אי-הביטחון התזונתי ניכרת בהקלה זמנית של המצב, אך ממצאים אמפיריים מצביעים על מגבלות משמעותיות באסטרטגיות שהם נוקטים, ובראשן חוסר היכולת להעניק מענה מספק, עקבי ומקיף לאוכלוסיות החוות אי-ביטחון תזונתי חמור ומתמשך (Hendriks, 2019). עם הגורמים לכך ניתן למנות היצע נמוך מהביקוש, חוסר יציבות כלכלית, היעדר נגישות גיאוגרפית וקשיים ארגוניים ולוגיסטיים.

הרקע לתוכנית

ישראל היא אחת המדינות המפותחות שיש בהן שיעור גבוה של אי-ביטחון תזונתי. במדינה שמתקדמת מאוד מבחינה כלכלית, טכנולוגית וביטחונית יש מאות אלפי משפחות המצויות באי-ביטחון תזונתי חמור, ובדוחות שמפרסם המוסד לביטוח לאומי על ממדי העוני ואי-השוויון בהכנסות נחשפים הפערים החברתיים העצומים בחברה הישראלית. כך למשל, מסקר שנערך מטעם המוסד לביטוח הלאומי עולה שכ-30.9% מהנפשות הבוגרות בישראל חיו באי-ביטחון תזונתי בשל סיבות כלכליות: 18.3% בביטחון תזונתי נמוך ו-12.6% בביטחון תזונתי נמוך מאוד (אנדבלד וכראדי, 2023). עוד עולה מממצאי הסקר כי הימצאות בעוני מגבירה במידה רבה את הסיכויים לאי-ביטחון תזונתי מסיבות כלכליות. אי-הביטחון התזונתי נפוץ במיוחד בחברה החרדית, בקרב מקבלי קצבת הכנסה ונכות, ובאופן בולט בחברה הערבית, שם שיעור אי-הביטחון התזונתי עומד על 62% מהמשפחות – מחצית מהן באי-ביטחון תזונתי חמור.

למרות היקפיו המדאיגים של אי-הביטחון התזונתי בישראל, המדיניות הקיימת בנושא זה נשענת על פתרונות חלקיים שיש בהם מענה רק לחלק קטן מהאוכלוסייה הנזקקת להם (המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, 2014; שרביט וברנדר, 2022). הפתרונות הניתנים במסגרת מדיניות זו ארעיים וממומנים מכספים קואליציוניים או מכספים שאינם נמצאים בבסיס תקציב המדינה. כמו כן, הפתרונות האלה לוקים בחסר: אין בהם תיאום בין-משרדי, הסדרה בין-מגזרית (ממשלתי, פרטי ואזרחי), תפיסה בין-תחומית (רווחה,

בראות, תזונה, חינוך, חקלאות וסביבה), תיאום בין הרמה הלאומית לבין הרמה המקומית, מנגנונים לאיתור אוכלוסייה המצויה באי-ביטחון תזונתי, מעקב אחר המענים הניתנים לה והערכה. מדיניות זו משקפת הן את אי-נטילת האחריות הממשלתית לנושא הן את שלילת התפיסה ולפיה ביטחון תזונתי הוא זכות בסיסית לכל אדם (המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, 2025).

בין המענים הקיימים להתמודדות עם אי-ביטחון תזונתי אפשר לציין את המיזם הלאומי לביטחון תזונתי, הפועל מאז 2017 מטעם משרד הרווחה והביטחון החברתי בשיתוף עמותת אשל חב"ד ירושלים (אנדבלד, 2018). הסיוע במסגרת מיזם זה כולל כרטיס נטען לרכישת מזון וארגז ירקות ופירות המחולק לביתם של המשתתפים במיזם, וכן ליווי מקצועי בתחומי התזונה, הכלכלה המשפחתית, התעסוקה ומיצוי הזכויות. נוסף על כך, משרד הרווחה והביטחון החברתי מעניק תמיכה לארגוני החברה האזרחית בתחום המזון, אולם התקציב לתמיכה זו זעום ביחס לצרכים של משתתפי התוכנית וביחס למענים הניתנים (שרביט וברנדר, 2022).

ניתן לציין גם את תוכנית מפעל ההזנה - תוכנית שמפעיל משרד החינוך המעניקה ארוחות חמות לתלמידים בבתי ספר. תוכנית נוספת לפתרון אי-הביטחון התזונתי פיתחו והפעילו מטעם משרד הפנים במהלך מגפת הקורונה ובשנת 2023 בהתבסס על קריטריון מרכזי של הנחה בארנונה, ובמסגרתה חולקו תלושי מזון. יישום התוכנית עורר ביקורת ציבורית נרחבת בשל קריטריונים שהובילו להעדפה ברורה של קבוצות מסוימות - ובראשן האוכלוסייה החרדית - על פני קבוצות אחרות המצויות באי-ביטחון תזונתי. בעקבות עתירות שהוגשו לבג"ץ החליטה ממשלת ישראל לאמץ קריטריונים אחידים לחלוקת תלושי המזון, והתחייבה כי תקציבי ביטחון תזונתי עתידיים ינוהלו באמצעות משרד הרווחה והביטחון החברתי (גל ואח', 2023; המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, 2025).

יש לציין שלצד גידול קטן בהשקעה הממשלתית בפתרון אי-הביטחון התזונתי בעשור האחרון, הרי בישראל - בדומה למדינות מערביות רבות - עיקר הנטל להענקת מענים בנושא זה עדיין מוטל על המגזר השלישי - ארגוני צדקה ועמותות מזון. כיום פועלים בישראל יותר מ-2,000 ארגונים ועמותות המעניקים סיוע בתחום המזון בצורות שונות לאוכלוסיות מגוונות. אולם ממחקרים בנושא עולה

כי יכולתם של עמותות וארגונים אלו לצמצם את ממדי אי-הביטחון התזונתי מוגבלת, במיוחד לנוכח הביקוש הגובר למזון והמחסור המתמשך במזון שחשות משפחות רבות (טמיר ואח', 2023).

מתווה לאומי לביטחון תזונתי: מתודולוגיה, עקרונות והמלצות

על רקע הנתונים החמורים בנוגע לאי-הביטחון התזונתי בישראל, ולבקשת שרי הרווחה מאיר כהן בשנת 2022 ויעקב מרגי בשנת 2023, יזמה המועצה הלאומית לביטחון תזונתי תוכנית לפיתוח מתווה לאומי לביטחון תזונתי (מרגי, 2023). המועצה היא גוף מייעץ סטטוטורי הפועל במסגרת משרד הרווחה והביטחון החברתי (חוק המועצה הארצית לביטחון תזונתי, התשע"א-2011). היא מונה 13 חברים, רובם נציגים של משרדי ממשלה, וכמה נציגי ציבור. על פי החוק יש למועצה שלושה תפקידים מרכזיים: לייעץ לשר הרווחה והביטחון החברתי, ובאמצעותו לממשלת ישראל, בנוגע למדיניות לאומית בתחום ביטחון תזונתי; לעקוב אחר מדיניות הממשלה בתחום הביטחון התזונתי ולאכוף אותו; ולהציע מודלים לשיפור המדיניות לביטחון תזונתי.

מתודולוגיה

התוכנית לפיתוח המתווה כללה הקמת צוותי פיתוח, וכל צוות עסק באחד מתחומי הליבה של ביטחון תזונתי. חברי הצוותים היו אנשי אקדמיה, נציגי ממשלה, ונציגים מארגוני החברה האזרחית בתחום המזון. לאחר שהצוותים השונים גיבשו מסמך מדיניות ראשוני שפורטו בו העקרונות וההמלצות של המתווה נערכו מפגשי עבודה, כנסים ואירועים להצגת המתווה לדיון ציבורי רחב, בהשתתפות נציגי קהילות וקבוצות יעד של תוכניות סיוע בתחום המזון. לבסוף גובש המתווה והוצג למקבלי החלטות בוועדות הכנסת ובמסגרת המטה של משרד הרווחה והביטחון החברתי.

מתודולוגיה זו התבססה על דיאלוג שוויוני בין סוגי ידע שונים: אקדמי, מוסדי ממשלתי, פרקטי של ארגוני החברה האזרחית וחויית של האנשים החיים באי-ביטחון תזונתי, במטרה לפתח ידע המבוסס על עיקרון של **צדק אפיסטמי** (epistemic justice) (Byskov, 2021). את המונח הזה פיתחה מירנדה פריקר (Fricker, 2017), והוא מאתגר צורות מדירות של פיתוח ידע הבאות לידי ביטוי בשלילת הלגיטימיות של מקורות ידע בלתי הגמוניים.

בהקשר זה, **עוול אפיסטמי** (epistemic injustice) מתייחס לפגיעה מובנית ושיטתית ביחידים, בקהילות ובחברות המתבטאת בהדרתם מידע, עדות ותקשורת ובאי-הכרה בקולותיהם, בחוויותיהם ובבעיותיהם. זהו עוול שמתרחש לא רק ברמה הבין-אישית, אלא משוקע במבנים רחבים של אי-שוויון חברתי-כלכלי, פוליטי ותרבותי ואף עשוי לשעתק, להעמיק ולהעצים אותם (Cummings et al., 2023). לפיכך עוול אפיסטמי מתבטא הן כעוול עדותי הן כעוול הרמנויטי. **עוול עדותי** מתרחש כאשר דבריו של אדם נתפסים כבלתי אמינים בשל סטראוטיפים הקשורים למעמד, מגדר, אתניות או עוני. **עוול הרמנויטי** מתרחש כאשר חסרים כלים מושגיים להבנת חוויות חברתיות מסוימות. בהקשר זה ניתן לומר שעוול אפיסטמי הוא תופעה פוליטית המושרשת ביחסי כוח, שתיקה והדרה, וכי צדק אפיסטמי מחייב יצירת תנאים להקשבה ביקורתית ולייצור ידע נגדי, אלטרנטיבי, בידי קבוצות מודרות (Medina, 2013).

דיאלוג זה יצר בסיס למונח שניתן לכנותו **ידע ביטחון תזונתי** (food security knowledge) – מונח הכולל מכלול של פרספקטיבות, תפיסות וכלים לפיתוח מדיניות תזונתית צודקת, רלוונטית ובת-קיימא. הידע האקדמי תרם להבנת התופעה הנדונה בהקשרים גלובליים ומקומיים באמצעות כלים אנליטיים, תובנות מושגיות וממצאים שעלו ממחקר אמפירי. ידע זה עיגן את השיח בנוגע לזכויות חברתיות, אי-שוויון מבני, ריבונות תזונתית וקיימות (Patel, 2009; Riches & Silvasti, 2014).

הידע המוסדי של משרדי הממשלה תרם להבנת מגבלות בירוקרטיות, רגולטוריות ופוליטיות, ולהיכרות עם הכלים והמשאבים הקיימים במדינה לצמצום אי-הביטחון תזונתי: קצבאות, רגולציית מחירים, תשתיות חינוך

ובריאות, מערכי חירום לאומיים ועוד. ידע זה עוגן במנדטים החוקיים של משרדי הממשלה, אך תרומתו המהותית ניכרת כאשר הוא משתלב במסגרת תפיסתית רחבה יותר של זכויות ותיקון עוולות.

ידע החברה האזרחית – הידע של עמותות, ארגוני סיוע, רשתות מזון ופעילים קהילתיים – תרם להבנה עמוקה של מציאות החיים בשטח: אתגרים לוגיסטיים, חסמים בנגישות, כשלים בתיווך בין שירותים לאזרחים והתמודדות עם סטיגמה. ידע זה נרכש בעבודה ישירה עם אוכלוסיות מוחלשות, וערכו ניכר ברגישות ובקשב לצרכים שאינם תמיד נראים ברמה הממסדית.

רכיב נוסף, וייחודי ביותר בידע שנוצר במתווה זה, הוא הידע החווייתי של הלקוחות עצמם – נשים, גברים, ילדים וקשישים החיים במצבי רעב ואי-ביטחון תזונתי. קולם של הלקוחות האלה הושמע דרך קבוצות מיקוד, פורומים קהילתיים, ראיונות ומשובים, ובזכותו התאפשר גיבוש של מתווה שמושתת על הבנת הצרכים, החסמים והשאיפות של האנשים שהוא מבקש לסייע להם. זהו ביטוי מעשי לצדק אפיסטמי, שעל פי עקרונותיו לא רק דוברים מוסמכים אלא גם אנשים משולי החברה נחשבים לנושאי ידע לגיטימיים (Fricker, 2017).

השילוב בין סוגי הידע שצוינו לעיל אינו רק טכני. הוא מבטא פרדיגמה חדשה של תכנון מדיניות חברתית דמוקרטית: מדיניות שלא רק נכפית מלמעלה, אלא נוצרת בתהליך של היוועצות, הכרה הדדית ושיח שיש בו מישורים שונים של הבנה. גישה זו משמשת בסיס חיוני לפיתוח של מדיניות מזון צודקת, בת-קיימא ומבוססת על אמון הציבור. לכן הידע בביטחון תזונתי כפי שהוא נבנה בישראל מגלם בתוכו מודל בין-תחומי, בין-מגזרי ובין-שיחי שאפשר לראות בו חדשנות מוסדית בתכנון מדיניות רווחה תזונתית. מודל זה עשוי לשמש השראה לתהליכים דומים במדינות אחרות המבקשות לעצב מדיניות מזון אוניברסלית, שוויונית ודמוקרטית. המתווה הלאומי לביטחון תזונתי בישראל עוצב מתוך תפיסה הוליסטית המבוססת על זכויות האדם, אחריות ממשלתית, רב-תחומיות ודמוקרטיה השתתפותית. העקרונות האלה נשענים על ניסיון בין-לאומי, ממצאי מחקר עדכניים והקשרים חברתיים-כלכליים ייחודיים לחברה הישראלית.

יישום עקרונות של צדק אפיסטמי בפיתוח ידע מחייב התמודדות עם יחסי כוח בלתי שוויוניים בין משתתפים בעלי עניין שונים לבין אוכלוסיות מודרות או ילידיות. בהליך המתואר במאמר זה, אי-השוויון ביחסי כוח בא לידי ביטוי ברמות שונות ומגוונות - לדוגמה במתחים בין נציגי משרדי ממשלה לבין עצמם, בין נציגי ארגוני החברה האזרחית השונים לבין עצמם, בין חוקרי אקדמיה מתחומי דעת שונים (רווחה, בריאות, חקלאות, תזונה) לבין עצמם, ולבסוף בין כל אלה לבין נציגי האוכלוסייה החיה באי-ביטחון תזונתי. שיתוף הקולות של נציגי האוכלוסייה הזו נעשה באמצעות איסוף עדויות רבות בסיורים בקרב מגוון חלקיה: מקבלי קצבאות הבטחה והשלמת הכנסה מהביטוח הלאומי, מקבלי שירותים מהמיזם הלאומי לביטחון תזונתי, אזרחים ותיקים במועדוני קשישים, תושבים בכפרים הלא-מוכרים בנגב, מקבלי סלי מזון מעמותות מזון, פליטים ומבקשי מקלט בדרום תל אביב, משפחות חד-הוריות בלשכות רווחה בחברה החרדית והערבית, ילדים בבתי ספר יסודיים הזכאים למפעל הזנה, תלמידים בחטיבות ביניים טכנולוגיות, נשים עובדות מין, נשים נפגעות אלימות לאחר שהות במקלטי נשים ואוכלוסיות רבות אחרות.

בהקשר זה ראוי לציין עיקרון נוסף המוזכר בספרות בהקשר של צדק אפיסטמי, והוא **צדק עדותי** (testimonial justice): הכרה בכך שמקורות ידע מגוונים, לרבות ידע מקומי המופק מעדויות עממיות, שווים בערכם. עיקרון זה מבקש לצמצם את אי-השוויון המובנה בין יצרני ידע שונים ונובע מיחסי כוח חברתיים, מוסדיים ותרבותיים שמובילים לעיתים להדרה שיטתית של קולות מתהליך ייצור הידע (Dadze-Arthur & Mangay, 2024).

לאור זאת, תהליכי פיתוח ידע המעוגנים בתפיסות צדק עדותי מייחסים לעדויות ולפרשנויות של משתתפים מקבוצות מודרות תוקף שווה ערך לפרשנויות אחרות, ומבטיחים כי תרומתן של הקבוצות המודרות לא תידחה או תופחת בשל הטיות כלפי הדוברים, סטראוטיפים או דעות קדומות. כדי ליישם זאת, תהליך פיתוח הידע במחקר מבוסס על הקשבה רפלקסיבית, שיתופיות וייצור משותף של ידע (co-production of knowledge) באופן המאפשר לאוכלוסיות מודרות להיות שותפות פעילות בהבניית המשמעויות, בפרשנות הממצאים ובהסקת המסקנות. בכך המחקר אינו רק אוסף ידע על קבוצות מודרות, אלא מפתח ידע בשיתוף עם קבוצות אלו כחלק ממחויבות אתית וצדקית למחקר הוגן, כוללני ודמוקרטי יותר.

עקרונות המתווה

הכרה בזכות למזון כזכות חברתית

העיקרון המרכזי אשר עוגן בבסיס המתווה הוא ההכרה בזכות למזון כזכות חברתית בסיסית ואוניברסלית. עיקרון זה משקף את ההבנה כי רעב ואי-ביטחון תזונתי פוגעים בכבוד האדם ומפירים זכויות יסוד. הכרה בזכות זו מחייבת קבלת אחריות ממשלתית כוללת. לפיכך נקבע במתווה כי המדינה אחראית לחקיקה, רגולציה, תקצוב, הפעלת תוכניות והובלת מחקר והערכה בכל הנוגע לביטחון תזונתי (Schutter, 2014). במסגרת אחריות זו קודם שיתוף פעולה בין שלוש הרשויות – המחוקקת, המבצעת והשופטת. לצידן יפעלו המגזר הציבורי, המגזר העסקי והמגזר האזרחי למען קידום מדיניות כוללת לביטחון תזונתי.

הכרה בהקשר המבני של אי-ביטחון תזונתי

הכרה בקשר הישיר בין עוני לבין אי-ביטחון תזונתי היא אחד מעקרונות המתווה, משום שממחקרים רבים עולה כי עוני הוא גורם מבני לבעיות אי-ביטחון תזונתי (FAO, 2023; Loopstra & Tarasuk, 2015). על פי מחקרים אלו אוכלוסיות החיות בעוני חוות פגיעות מערכתיות בשל הפליה, הדרה חברתית, גזענות וקיפוח מגדרי, אתני או אזרחי. לפיכך המאבק באי-ביטחון תזונתי מחייב טיפול רחב בעוני באמצעים האלה: שכר מינימום הוגן, קצבאות הולמות, פיקוח על מחירי מזון בריא ותוכניות ממוקדות לצמצום פערים כלכליים.

מדוחות שפרסם המוסד לביטוח הלאומי עולה כי הסיכוי של משפחות שחיות בעוני לסבול מאי-ביטחון תזונתי גבוה פי 1.7 מסיכוי זה בקרב משפחות שאינן חיות בעוני, והסיכון לסבול מאי-ביטחון תזונתי גובר בקבוצות אוכלוסייה מסוימות: החברה הערבית, מקבלי קצבאות קיום, משפחות שבראשן הורה יחיד, משפחות מרובות ילדים, אנשים שאינם מועסקים בשוק העבודה ואנשים שלא סיימו 8 שנות לימוד. כך למשל, בכל משפחה שיש בה יותר מ-5 ילדים הסיכוי לסבול מאי-ביטחון תזונתי גבוה פי 1.6 מסיכוי זה במשפחה שיש בה עד 5 ילדים; הסיכוי של משפחה שבראשה הורה יחידני לסבול מאי-ביטחון תזונתי גבוה פי 2.2; הסיכוי של משפחה מהחברה הערבית לסבול מאי-ביטחון תזונתי גבוה כמעט פי 6, ובמשפחות המקבלות קצבאות קיום (הבטחת/השלמה הכנסה או נכות כללית) הסיכוי לסבול מאי-ביטחון תזונתי גדל עד פי 3 בקירוב.

למעשה, כל ילד חמישי בישראל סובל מאי-ביטחון תזונתי. נוסף על כך, מאחר שההכנסה למשפחה תלויה בעיקר בהשתלבות המפרנסים בה בשוק העבודה, מי שאינם משתלבים בשוק זה במשרות שההכנסה בהן נאותה - למשל מועסקים במשרות חלקיות ובמשרות בשכר מינימום (כ-60% מהעובדים העניים משתכרים עד לשכר המינימום) - מצויים בסיכון לאי-ביטחון תזונתי. מנתונים אלו ניתן להבין כי יש קשר הדוק בין הקושי לשלם על מזון איכותי ובריא לבין הכנסה נמוכה, וכי אי-השוויון החברתי והכלכלי בארץ קשור במידה ניכרת לאי-הביטחון התזונתי. לפיכך יש לתת את הדעת על הקשרים הללו כדי ליצור מענה הוליסטי ואפקטיבי למניעת אי-הביטחון התזונתי (אנדבלד-סבג ובירן-דקלבאום, 2024).

תפיסה בין-תחומית, בין-משרדית ובין-מגזרית

עקרונות המתווה מכירים באי-הביטחון התזונתי כתופעה רב-ממדית. הפתרון למצב זה מחייב מענים במגוון תחומים - הרווחה, התזונה, הבריאות, החינוך, החקלאות וקיימות. תפיסה רב-תחומית זו דורשת תיאום בין משרדי ממשלה - הרווחה, הבריאות, החינוך, החקלאות, הכלכלה, המשפטים ועוד. לכל משרד מנדט, ראייה מקצועית וכלי פעולה משלו, ולכן השילוב ביניהם הכרחי לגיבוש מדיניות שלמה, מתואמת ורלוונטית (Righettini & Bordin, 2023). כן יש לקדם שיתוף פעולה בין-מגזרי (ממשלה, ארגונים כלכליים, וארגוני המגזר השלישי).

אימוץ גישה השתתפותית-דמוקרטית

המתווה נשען על עיקרון של דמוקרטיה השתתפותית - קרי שיתוף אקטיבי של אוכלוסיות מוחלשות בעיצוב המדיניות. אוכלוסיות הסובלות מאי-ביטחון תזונתי נחשבות לעיתים שקופות, לכן יש להבטיח את ייצוגן בתהליכי קבלת החלטות, תכנון שירותים ציבוריים והערכת תוכניות. גישה זו משקפת את התפיסה של ריבונות תזונתית, ולפיה זכותם של פרטים ושל קהילות לעצב את מדיניות המזון שלהם (Wittman, 2011).

מעורבות השלטון המקומי

פתרון של בעיית אי-הביטחון התזונתי מחייב שיתוף פעולה בין הרמה הארצית לרמה המקומית. תהליכי העיור ההולכים ומתפשטים בישראל ובעולם משפיעים מאוד על מערך המזון, ויוצרים אתגרים ייחודיים המצריכים מענה מותאם

הן ליישובים עירוניים הן ליישובים כפריים. נוסף על כך, הרשות המקומית ו/או האזורית מכירה היטב את צורכי התושבים בה ואת המענים המתאימים להם. כמו כן היא שחקן ראשי וכמעט בלעדי באספקת השירותים לתושביה. הרשויות המקומיות בישראל מחולקות לעיריות, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות, ויש ביניהן הבדלים ניכרים בכמה היבטים: צורת היישוב, מאפייני האוכלוסייה, דירוג חברתי-כלכלי, הגדרה כפריפריה או מרכז גיאוגרפי וחברתי ועוד. במענה מקומי לבעיית אי-הביטחון התזונתי יש לתת את הדעת על המרחביים הגיאוגרפיים של פריסת העוני ואי-הביטחון התזונתי, ולהתאים מענה זה למאפיינים המקומיים של קבוצות האוכלוסייה השונות במרחבים אלו.

המלצות

לסיכום, פיתוח של מדיניות מערכתית להשגת ביטחון תזונתי מחייב גישה בין-משרדית, בין-תחומית ובין-מגזרית, ולשם כך גיבשו מתכנני המתווה כמה המלצות ליבה לקידום מדיניות חברתית כוללת:

1. על ממשלת ישראל לקדם חקיקת חוק לביטחון תזונתי אוניברסלי, ולהסדיר בו את הזכות למזון כזכות חברתית בסיסית. חוק זה אמור לעגן את הזכות לנגישות של סל מזון בריא כפי שקיים בחקיקה במדינות שונות ובאמנות בין-לאומיות.
2. יש לקבוע תקן לסל מזון בריא ובר-קיימא לכל משפחה המקבלת סיוע תזונתי בהתאם להמלצות התזונה הלאומיות של משרד הבריאות, מתוך הכרה בכך שאי-ביטחון תזונתי מתבטא בזמינות מוגבלת של מזון ובאי-יכולת סדירה להקפיד על תזונה בסיסית, בריאה, מאוזנת וסדירה בדרכים מקובלות. ביסוס להמלצה זו יש בסקרים שונים שנערכו בישראל ומצאו כי בקרב אנשים המצויים באי-ביטחון תזונתי שיעור הסובלים מבעיות בריאות גבוה משיעור זה בקרב אנשים שאינם מצויים באי-ביטחון תזונתי. עוד נמצא בסקרים הללו כי בריאות טובה קשורה באופן מובהק להימצאות בביטחון תזונתי (בלייכפלד-מגנאזי ואח', 2024).

3. יש להתאים את הסיוע הניתן למשפחות בתוכניות השונות לשיפור הביטחון התזונתי למספר הנפשות בכל משפחה, לצרכים שלה, לתרבות המשפחה, למצב הרפואי ולגיל של בני המשפחה.

מימוש ההמלצות האלה מצריך הגדלה ניכרת של ההשקעה הלאומית בביטחון תזונתי. על כן מוצע במתווה להרחיב את המיזם הלאומי לביטחון תזונתי, שכיום יש בו מענה רק לשיעור קטן מקרב המשפחות המצויות באי-ביטחון תזונתי חמור. במסגרת מיזם זה, שנוטלים בו חלק שירותי הרווחה הציבוריים, מעניקים רצף טיפולי הכולל ליווי מקצועי של עובדים סוציאליים, ייעוץ והעצמה תעסוקתית וחינוך תזונתי. אולם צריך לקדם בו שינויים דוגמת עדכון סך התמיכה הניתן לכל משפחה ויחידים למספר הנפשות במשפחה וליוקר המחיה העולה (לב, 2024).

נוסף על כך, על פי המתווה למערכת החינוך יש תפקיד מרכזי בהענקת ביטחון תזונתי לילדים ונוער (קאופמן-שריקי ובן-ישי, 2024). עליה לכלול את הזכות לביטחון תזונתי בחזונה ולפתח תוכניות אוניברסליות ובנות-קיימא לאספקת ארוחה בריאה ומזינה לכל ילד וילדה, הן במסגרות הפורמליות הן במסגרות הבלתי פורמליות. הסיבה לכך היא שבמחקרים הוכח כי ההשקעה הלאומית בתוכניות הזנה להתמודדות עם אי-ביטחון תזונתי בגיל הרך משתלמת, וכי לתוכניות אלו יש יתרונות מבחינת חישוב עלות/תועלת למשק (Jackson, 2015). תוכניות אלו מסייעות מאוד לאספקת מזון לילדים הסובלים מאי-ביטחון תזונתי. בזכותן מדדי הגדילה שלהם משתפרים, שיעור הנוכחות שלהם בבית הספר עולה, והישגיהם בלימודים משתפרים. יתר על כן, משום שרוב ילדי ישראל נמצאים שעות רבות ביום במוסדות החינוך, תוכניות הזנה אלו יכולות לסייע לילדים רבים הסובלים מאי-ביטחון תזונתי ולשמש בסיס חשוב לשינוי במצבם (de Cuba et al, 2023). לצד הגדלת ההשקעה הלאומית בתוכניות אלו יש לקדם הקמה של מנגנון לאיתור הילדים הנמצאים באי-ביטחון תזונתי ולניטור שלהם, ושל מערכת מידע המצליבה מידע עדכני משירותי רווחה, בריאות וחינוך.

אשר לתחומי החקלאות, הקיימות והסביבה, יש במתווה המלצות לקידום מערך מזון חסין למשברים, לרבות משברי אקלים (אדלר ואח', 2024). המזון הוא צורך בסיסי של כל אדם, ולאספקתו או להיעדרו יש השפעה מרחיקת לכת על חיינו. שמירה על מערכות מזון בנות-קיימא היא אפוא רכיב מרכזי בפתרון אי-הביטחון התזונתי. מערכות המזון כוללות את כל השלבים החל מגידולו של המזון, עבור דרך שינועו, עיבודו ואכילתו, וכלה בשימורו ובאי-בזבזו במערכות של הצלת מזון.

זאת ועוד, מערכות מזון תלויות במשאבי טבע: קרקע, מים, מאבקים, אקלים, סביבה ומגוון ביולוגי, אך בגלל משבר האקלים והיעדר מודעות ומדיניות בנושא קיימות, הן בישראל הן בעולם, משאבים אלו הולכים ומתדלדלים ומערכות המזון עוברות שינויים מרחיקי לכת. קשר זה בין מערכת המזון לסביבה ולמשאבי הטבע הוא דו-כיווני, והמבנה של מערכת המזון עלול להשפיע באופן שלילי על הסביבה – למשל גידול לא מבוקר של בקר ובעלי כנף כחלבון מהחי שפוגע בסביבה. הרלוונטיות של סוגיה זו גוברת על רקע המגמות הנוכחיות בחקלאות המקומית והעולמית: ירידה בכמות התוצרת החקלאית בישראל וירידה ביבולי הגידולים בעולם, בין היתר בגין משברים גיאופוליטיים ומגפות, לצד עלייה במחירי המזון בישראל וברחבי העולם. למצב זה יש השלכות חמורות על אספקת המזון ועל הביטחון התזונתי, בייחוד בקרב אוכלוסיות פגיעות מלכתחילה, ובעטיו תת-תזונה ומחסור בחומרי מזון חיוניים משפיעים לשלילה על יותר משליש מאוכלוסיית העולם.

על כן לאור משברים שונים, לרבות משבר האקלים, נדרשים תמיכה בחקלאות המקומית ואיזון בין ייצור מקומי לבין ייבוא של מזון בצורה מושכלת ועל בסיס ניהול סיכונים, כדי ליצור מערך מזון שיספק ביטחון מזון וביטחון תזונתי לכל. קידום מערך חסין למשברים חשוב להבטחת זמינותו הפיזית והכלכלית של סל מזון בריא ובר-קיימא הן בשגרה הן בחירום. נוסף על כך, היות שהצלת מזון מתנהלת בידי גופים שונים מהמגזר השלישי בעזרת תרומות והתנדבות, נדרש להפוך את תהליכי הצלת מזון למפעל לאומי לניצול מרבי של משאבי החקלאות המקומית, בעיקר פירות וירקות טריים. כן נדרש לקדם חקיקה שתסדיר את תפקידו ואת אחריותו של השלטון המקומי לקידום ביטחון תזונתי ברמה המקומית. נוסף על כך, לאור עליית מחירי המזון על ממשלת ישראל להגדיל את מספר מוצרי המזון הבריאים והמזינים שעל מחירם חל

פיקוח, ו/או להפחית את המע"מ על המוצרים הללו, כנהוג בחלק מהמדינות המפותחות. בזכות הצעדים האלה תגדל ההכנסה הפנויה של משפחות הסובלות מאי-ביטחון תזונתי ותפחת תלותן בתוכניות הסיוע.

הבטחת ביטחון תזונתי דורשת מאמץ בין-מגזרי. על כן יש לחתור לעיצוב אמנה ביחסים בין המדינה לבין ארגוני הגג בתחום המזון, ובה להסדיר יחסים אלו ולתת את הדעת על הנושאים האלה: תפקידם של ארגוני מזון, חלוקת האחריות בין ממשלה לבין ארגוני מזון, דרכי עבודה משותפות, קריטריונים למתן סיוע, אמות מידה תזונתיות וסביבתיות למתן סיוע וסוגיות של תקצוב והערכה.

לבסוף, המתווה מבקש להפוך את השלטון המקומי לשחקן בעל תפקיד מרכזי בשמירה על הביטחון התזונתי של אזרחי ישראל. התייחסות המחקר לחינוך תפקידו של השלטון המקומי (עירוני ואזורי) בנושא שצוין לעיל חדשה יחסית, אך משקפת את החשיבות שיש להיערכות המקומית לשמירה על הביטחון התזונתי של התושבים (גולדברג, 2024). הפתרונות אמורים להתייחס לחסמים המרחביים לרכישת מזון בריא במחירים שווים לכל נפש בסביבה הגיאוגרפית הקרובה.

דיון וסיכום

מטרתו של מאמר זה היא לתרום לגיבוש מדיניות לאומית לביטחון תזונתי בישראל. הוצגה בו סקירה ביקורתית של המושג ביטחון תזונתי, ונידונו בו תאוריות והסבר בנוגע לביטחון תזונתי ודרכים למדידת הביטחון התזונתי. לאחר מכן נסקרו הרקע והמתודולוגיה הייחודית לפיתוח המתווה הלאומי לביטחון תזונתי בישראל. כן הוצגו במאמר עקרונות והמלצות המתווה הלאומי לביטחון תזונתי, ויש בהם חידוש חשוב בשיח החברתי בישראל. ראשית, הם מעגנים את הזכות למזון כזכות חברתית אוניברסלית ולא כטובת הנאה התלויה במעני צדקה או בתלות בארגוני המגזר השלישי. בכך עקרונות

אלו תואמים את ההתפתחויות שחלו בעיגון זכויות כלכליות חברתיות בחקיקה ובמדיניות ברחבי העולם (Schutter, 2014). שנית, יש בעקרונות אלו התייחסות להקשרים החברתיים הרחבים של אי-ביטחון תזונתי – עוני, הפליה, הדרה ומבנים כלכליים לא-שוויוניים. בזכות התייחסות זו הם ממקמים את התופעה בליבת השיח על צדק חברתי. עקרונות נוספים במתווה, ובהם אחריות ממשלתית כוללת, שיתוף בין-משרדי ובין-מגזרי ואימוץ גישה השתתפותית ודמוקרטית מבססים מודל הוליסטי חדש לניהול מדיניות חברתית בישראל.

ייחודו של המתווה מתבטא גם במתודולוגיה שאומצה לפיתוחו: יצירת מדיניות על בסיס דיאלוג בין סוגי ידע שונים: ידע אקדמי, ידע ממשלתי, ידע פרקטי של ארגוני המגזר השלישי, וידע חוויתי של אנשים המצויים באי-ביטחון תזונתי. בזכות מתודולוגיה זו נוצרה מסגרת חדשה של ידע בביטחון תזונתי (food security knowledge) הכוללת שיח שיש בו פרספקטיבות מגוונות. בכך יש במתודולוגיה זו תרומה ייחודית לשדה המתודולוגיות של עיצוב מדיניות השתתפותית (participatory policy design) ויישום של עקרונות הצדק האפיסטמי (Fricker, 2017). בדרך זו מעניקים מקום מרכזי לקולן של קבוצות מודרות – נשים, גברים, ילדים וקשישים החיים באי-ביטחון תזונתי – ומציבים אותן כשותפות מלאות בתהליך עיצוב המדיניות עבורן ולא רק כמקבלות סיוע.

במישור המחקר יש במתווה הלאומי לביטחון תזונתי תרומה גדולה לפיתוח מחקרי המשך ולשיח התאורטי והביקורתי בנושא. נוסף על תרומתו למחקר יש למתווה פוטנציאל השפעה ממשית על החברה הישראלית. אם עקרונותיו ייושמו ניתן יהיה לחולל שינוי משמעותי במבנה המענה לאי-ביטחון תזונתי: מעבר מהסתמכות על צדקה ופתרונות חירום למדיניות לאומית מתמשכת; הרחבת מפעלי הזנה אוניברסליים לילדים; פיתוח מערכות ניטור שיטתיות לאיתור אוכלוסיות בסיכון; חיזוק החקלאות המקומית תוך כדי היערכות למשברי אקלים וגלובליזציה; והגדלת הפיקוח על מחירי מזון בריא ונגיש.

במובן זה, מלבד הפתרונות הטכניים המוצעים במתווה יש בו מסגרת רעיונית ומעשית לשינוי חברתי רחב המבוסס על זכויות, קיימות וצדק חברתי. עם זאת, מימוש המתווה כרוך באתגרים רבים, ובהם המחויבות התקציבית והפוליטית הנדרשת לצורך יישום ארוך-טווח; קושי בביצוע רפורמות רחבות

בתוך מערכות בירוקרטיות סקטוראליות, ומתחים אידאולוגיים בנוגע להכרה בזכות למזון כזכות אוניברסלית. לכך מצטרפות השפעות חיצוניות המעמיקות את אי-היציבות של מערכת המזון - משבר האקלים, גלובליזציה של שוק המזון ותנודות גיאוגרפיות. לאור אתגרים אלו נדרש להמשיך ולערוך מחקר אמפירי ומחקר הערכה שיטתית של התוכניות המיושמות לצד הפיתוח של מנגנוני שיתוף פעולה בין-מגזריים ובין-לאומיים.

לסיכום, תרומתו של המתווה מתבטאת בעקרונות מנחים לעיצוב מדיניות מזון צודקת, במתודולוגיה חדשנית ליצירת ידע משתף, וביצירת תשתית מחקרית וחברתית הממקמת את ישראל בתוך השיח הגלובלי. ייחודו של המתווה ניכר בחיבור בין תאוריה לפרקטיקה, בין ידע אקדמי לידע חוויתי, ובין תפיסת זכויות אוניברסלית להקשר מקומי. בכך יש במתווה המתואר במאמר לא רק תגובה למשבר חברתי חריף אלא גם תשתית לבניית חברה שוויונית, בת-קיימא ומבוססת זכויות.

מקורות

אבן-זהר, א' (2020). אי-ביטחון תזונתי: חוויותיהם של מקבלי סיוע במזון. **ביטחון סוציאלי**, 109, 1-30.

אור שרביט, ז' (2024). **אי-ביטחון תזונתי במדינות מפותחות בעולם - מאפיינים, מענים ואתגרים: סקירה בין-לאומית**. מכון מאיר-ג'וינט-ברוקדייל.

אדלר, ד', גורביץ, ב' וקמחי, א' (2024). **בטחון מזון בישראל נוכח שינויי האקלים**. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://katzzr.net/696e5d>

אנדבלד, מ' (2018). **המיזם הלאומי לביטחון תזונתי - מחקר הערכה**. דוח מחקר. אגף מתווה, משרד הרווחה והביטחון החברתי.

אנדבלד, מ' וכראדי, ל' (2023). **סקר ביטחון תזונתי 2021**. המוסד לביטוח הלאומי.

אנדבלד-סבג, מ' ובירן-דקלברום, ד' (2024). **תחום העוני, רווחה וקשרי מגזר שלישי-ממשלה**. מסמך מדיניות. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://katzzr.net/692f36>

בלייכפלד-מגנאזי, מ', פליס-איסקוב, נ' וגיינסברג, א' (2024). **מתווה לאומי לביטחון תזונתי ובריאות**. אגף התזונה, משרד הבריאות. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי.

- גולדברג, ב' (2024). **הרשויות המקומיות ותפיסת הביטחון התזונתי יולי 2024**. מסמך מדיניות. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://did.li/3hRx5>
- גל, ג', אוברמן, א' וקידר, נ' (2023). **אי-ביטחון תזונתי בישראל: האם תוכנית תזון המזון היא הפתרון?** מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- המועצה הלאומית לביטחון תזונתי. (2014). **תכנית לאומית להבטחת ביטחון במזון לבתי אב בישראל: עקרונות, קריטריונים ודרכי פעולה**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- המועצה הלאומית לביטחון תזונתי. (2025). **המתווה הלאומי לביטחון תזונתי**. משרד הרווחה והביטחון החברתי.
- טמיר, א', בלייכפלד-מגנאזי, מ', אקוס-כרמל, מ' ופרומיסלב, ש' (2023). **ביטחון תזונתי בישראל: מיפוי אחריות ופערים בביצוע**. דוח מדעי מסכם. המרכז הישראלי לחקר וקידום מדיניות בסוכרת שבמרכז הרפואי שיבא; המוסד לביטוח הלאומי.
- לב, נ' (2024). **סקירות ספרות בנושאי אי-ביטחון תזונתי**. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי, משרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://did.li/qc9fw>
- מבקר המדינה. (2014). **פעולות הממשלה לקידום הביטחון התזונתי**. משרד מבקר המדינה.
- מרגי, י' (2023). **כתב מינוי: הקמת ועדה לבניית מתווה לאומי לצמצום בעיית הביטחון התזונתי**. משרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://did.li/M7oUY>
- קאופמן-שריקי, ר' ובן-ישי, נ' (2024). **חינוך ואי-ביטחון תזונתי**. מסמך מדיניות. המועצה הלאומית לביטחון תזונתי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://katze.net/9aa9f7>
- שרביט, ז' וברנדר, ד' (2022). **אי-ביטחון תזונתי בישראל: מאפיינים, מענים ואתגרים**. מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל.
- Arteaga, I., & Wilde, P. E. (2023). Measuring food security in the United States for more than 25 years: History, methods, findings, and opportunities. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 123(10), S5-S19. <https://doi.org/10.1016/j.jand.2023.01.007>
- Bellanger, H. (2024). Climate services for food security in Guatemala: An exploration of institutional dynamics in a colonial and neoliberal system. *Grassroots – Journal of Political Ecology*, 31, 636–646. <https://doi.org/10.2458/jpe.5654>
- Berkowitz, S. A., Drake, C., & Byhoff, E. (2023). Food insecurity and social policy: A comparative analysis of welfare state regimes in 19 countries. *International Journal of Social Determinants of Health and Health Services*, 54(2), 76–86. <https://doi.org/10.1177/27551938231219200>
- Berry, E. M., Dernini, S., Burlingame, B., Meybeck, A. & Conforti, P. (2015). Food security and sustainability: Can one exist without the other? *Public Health Nutrition*, 18(13), 2293–2302. <https://doi.org/10.1017/S136898001500021X>
- Byskov, M. F. (2021). What makes epistemic injustice an “injustice”? *Journal of Social Philosophy*, 52(1), 114–131. <https://doi.org/10.1111/josp.12348>

- Cafiero, C., Viviani, S., & Nord, M. (2018). Food security measurement in a global context: The food insecurity experience scale. *Measurement*, 116, 146-152. <https://doi.org/10.1016/j.measurement.2017.10.065>
- Caraher, M. (2023). Global philanthropy and welfare capitalism: Private-sector approaches to food insecurity. In M. Caraher, J. Coveney, & M. Chopra (Eds.), *Handbook of food security and society* (pp. 231-241). Edward Elgar Publishing.
- Carlile, R., Kessler, M., & Garnett, T. (2021). What is food sovereignty? TABLE Explainer Series. TABLE, University of Oxford, Swedish University of Agricultural Sciences and Wageningen University & Research.
- Clapp, J. (2021). The problem with growing corporate concentration and power in the global food system. *Nature Food*, 2(6), 404-408. <https://doi.org/10.1038/s43016-021-00297-7>
- Cummings, S., Dhewa, C., Kemboi, G., & Young, S. (2023). Doing epistemic justice in sustainable development: Applying the philosophical concept of epistemic injustice to the real world. *Sustainable Development*, 31(3), 1965-1977. <https://doi.org/10.1002/sd.2497>
- Dadze-Arthur, A., & Mangai, M. S. (2024). The journal and the quest for epistemic justice. *Public Administration and Development*, 44(4), 326-341. <https://doi.org/10.1002/pad.2064>
- de Cuba, S. E., Bovell-Ammon, A., Ahmad, N., Bruce, C., Poblacion, A., Rateau, L. J., Coleman, S. M., Black, M. M., Frank, D. A., Lê-Scherban, F., Henchy, G., Ochoa, E., Sandel, M., & Cutts, D. B. (2023). Child care feeding programs associated with food security and health for young children from families with low incomes. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 123(10), 1429-1439.
- Ehrlich, A., & Ehrlich, P. (2009). The population bomb revisited. *The Electronic Journal of Sustainable Development*, 1(3) 63-71.
- FAO (Food and Agriculture Organization). (1975). *Report of the world food conference Roma, 5-16 November 1974*. United Nations.
- FAO (Food and Agriculture Organization). (2003). *Trade reforms and food security: Conceptualizing the linkages*. <https://www.fao.org/3/y4671e/y4671e.pdf>
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO. (2021). *The state of food security and nutrition in the world 2021: Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all*. FAO.
- Fine, M., Torre, M. E., Oswald, A. G., & Avory, S. (2021). Critical participatory action research: Methods and praxis for intersectional knowledge production. *Journal of Counseling Psychology*, 68(3), 344-356.
- Fricker, M. (2017). Evolving concepts of epistemic injustice. In I. J. Kidd, J. Medina, & G. Pohlhaus, Jr. (Eds.), *The Routledge handbook of epistemic injustice* (pp. 53-60). Routledge.

- Hendriks, S. L. (Ed.) (2019). *Food security policy, evaluation and impact assessment*. Routledge.
- International Planning Committee. (2009). *Final declaration. People's food sovereignty forum*. Rome, Italy.
- Jackson, M. I. (2015). Early childhood WIC participation, cognitive development, and academic achievement. *Social Science & Medicine*, 127, 161-168. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.12.018>
- Jarosz, L. (2014). Comparing food security and food sovereignty discourses. *Dialogues in Human Geography*, 4(2), 168-181. <https://doi.org/10.1177/2043820614537161>
- Jaspars, S., & Kuol, L. B. D. (2025). Famine and food security: New trends and systems or politics as usual? An introduction. *Disasters*, 49(1), e12669. <https://doi.org/10.1111/disa.12669>
- Lang, T., & Barling, D. (2013). Nutrition and sustainability: An emerging food policy discourse. *The Proceedings of the Nutrition Society*, 72(1), 1-12. <https://doi.org/10.1017/S002966511200290X>
- Lawrence, G., Richards, C., & Lyons, K. (2013). Food security in Australia in an era of neoliberalism, productivism and climate change. *Journal of Rural Studies*, 29, 30-39. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.12.005>
- Loopstra, R., & Tarasuk, V. (2015). Food bank usage is a poor indicator of food insecurity: Insights from Canada. *Social Policy and Society*, 14(3), 443-455. <https://doi.org/10.1017/S1474746415000184>
- Manikas, I., Ali, B. M., & Sundarakani, B. (2023). A systematic literature review of indicators measuring food security. *Agriculture & Food Security*, 12(1), 10. <https://doi.org/10.1186/s40066-023-00415-7>
- Medina, J. (2013). *The epistemology of resistance: Gender and racial oppression, epistemic injustice, and resistant imaginations*. Oxford University Press.
- Moragues Faus, A. (2017). Problematising justice definitions in public food security debates: Towards global and participative food justices. *Geoforum*, 84, 95-106. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.06.007>
- Patel, R. (2009). Grassroots voices: Food sovereignty. *Journal of Peasant Studies*, 36(3), 663-706.
- Pinstrup-Andersen, P. (2009). Food security: Definition and measurement. *Food Security*, 1(1), 5-7. <https://doi.org/10.1007/s12571-008-0002-y>
- Riches, G., & Silvasti, T. (Eds.) (2014). *First world hunger revisited: Food charity or the right to food?* Springer.
- Righettini, M. S., & Bordin, E. (2023). Exploring food security as a multidimensional topic: Twenty years of scientific publications and recent developments. *Quality & Quantity*, 57(3), 2739-2758. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01452-3>

- Sampson D., Cely-Santos, M., Gemmill-Herren, B., Babin, N., Bernhart, A., Bezner Kerr, R., Blesh, J., Bowness, E., Feldman, M., Gonçalves, A. L., James. D., Kerssen. T., Klassen, S., Wezel, A., & Wittman, H. (2021). Food sovereignty and rights-based approaches strengthen food security and nutrition across the globe: A systematic review. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5, 686492. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2021.686492>
- Scanlan, S. (2003). Food security and comparative sociology. *International Journal of Sociology*, 33(3), 88–111. <https://doi.org/10.1080/15579336.2003.11770272>
- Schutter, O. D. (2014). The reform of the committee on world food security: The quest for coherence in global governance. In N. C. S. Lambek, P. Claeys, A. Wong, & L. Brilmayer (Eds.), *Rethinking food systems: Structural challenges, new strategies and the law* (pp. 219–238). Springer Netherlands.
- Thompson, P. B. (2010). *The agrarian vision*. The University of Kentucky Press.
- Turje, M. (2012). Social workers, farmers, and food commodification: Governmentality and neoliberalism in the alternative food movement. *Canadian Social Work Review / Revue Canadienne de Service Social*, 29(1), 121–138. <http://www.jstor.org/stable/43486272>
- United Nations. (1948). *Universal declaration of human rights*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- United Nations. (1966). *International covenant on economic, social and cultural rights*.
- Valdes, A. (2019). *Food security for developing countries*. Routledge.
- Wilde, P. (2011). Food security policy in developed countries. In J. S. Lusk, J. Roosen, & J. F. Shogren (Eds.), *The Oxford handbook of the economics of food consumption and policy* (p. 321). Oxford academic.
- Wittman, H. (2011). Food sovereignty: A new rights framework for food and nature? *Environment and Society*, 2(1), 87–105. <https://doi.org/10.3167/ARES.2011.020106>

